

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 10 (2010)

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Μέλπω Πωλογιώργη

doi: [10.12681/benaki.24](https://doi.org/10.12681/benaki.24)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πωλογιώργη Μ. (2010). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις. *Μουσείο Μπενάκη*, 10, 9–18. <https://doi.org/10.12681/benaki.24>

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ για να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν τα αττικά επιτύμβια μνημεία και οι παραστάσεις τους παραμένει αμείωτο από τον 19ο αιώνα έως τις μέρες μας. Η μελέτη του Johannes Bergemann, *Die sogenannte Lutrophoros: Grabmal für unverheiratete Tote?*, *AM* 111 (1996) 149-90 πίν. 22-32, στην οποία αμφισβητείται τόσο η ονομασία του αγγείου που έχει παγιωθεί να αποκαλείται λουτροφόρος, όσο και η χρήση του αγγείου αυτού ως σήματος στον τάφο άγαμου νεκρού, αποτέλεσε το έναυσμα για την αναζωπύρωση της σχετικής συζήτησης.¹ Σε πρόσφατη εμπεριστατωμένη μελέτη της η Johanna Fabricius, Τα μαρμάρινα αγγεία του Μουσείου Μπενάκη: μία ερμηνεία, στο: Σ. Βλίζος (επιμ.), *Ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη* (Αθήνα 2004) 151-61, εξετάζει προσεκτικά τα επιχειρήματα του J. Bergemann και προβάλλει σειρά τεκμηριωμένων αντεπιχειρημάτων που απονευρώνουν την άποψή του. Εντούτοις, υπάρχουν ακόμα παραστάσεις, τις οποίες δυσκολευόμαστε να ερμηνεύσουμε. Η Fabricius, ό.π., 157, καταλήγει στην πολύ σωστή επισήμανση ότι «σε προβληματικές περιπτώσεις, όπως η παρούσα [ενν. η μαρμάρινη λουτροφόρος του Μουσείου Μπενάκη αρ. ευρ. 32939, *Ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική*, ό.π., 149 κ.ε. αρ. κατ. 43], είναι αδύνατον να απομονωθεί το ιδιόζον νόημα ενός συγκεκριμένου μνημείου, εκτός αν όλες οι παράμετροι της ταφής ή του ταφικού του περιβάλλον είναι γνωστές». Με δύο επιτύμβιες στήλες, για τις παραστάσεις των οποίων δεν έχει δοθεί ακόμα ικανοποιητική ερμηνεία, θα ασχοληθούμε παρακάτω. Στο τέλος του άρθρου θα επανέλθουμε στη λουτροφόρο του Μουσείου

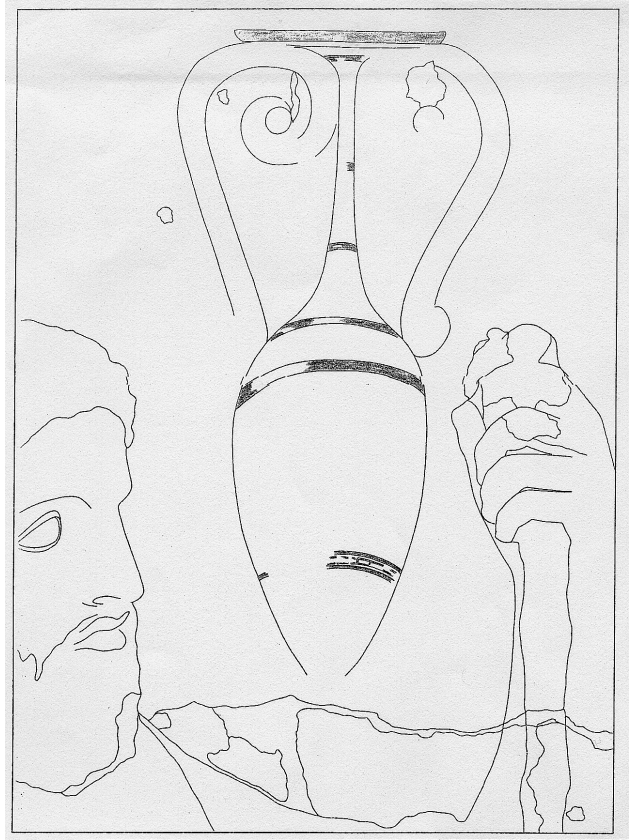
Μπενάκη, προτείνοντας μια ερμηνεία για τη συγγενική σχέση των απεικονισμένων μορφών.

Το πρώτο μνημείο είναι η ναϊσκόμορφη στήλη του Κηφισοκρίτου και της Στρατυλλίδος (ΕΑΜ αρ. ευρ. 3691),² γύρω στο 340 π.Χ. (εικ. 1-3). Στο επιστύλιο, σε αντιστοιχία με τις δύο απεικονισμένες μορφές που συνδέονται με τη χειρονομία της δεξιώσεως, είναι χαραγμένα τα στοιχεία της ταυτότητάς τους: *Κηφισόκριτος Γλαύκωνος | Κυδαθηναίεύς. Στρατυλλίς | Κηφισοκρίτῳ*. Καθώς ο καθιστός Κηφισόκριτος είναι άνδρας προχωρημένης ηλικίας και η Στρατυλλίς απεικονίζεται ως κόρη σε ηλικία γάμου, όπως υποδεικνύει η ειδική ενδυμασία της –ζωσμένος πέπλος με μακρύ απόπτυγμα επάνω από χειριδωτό χιτώνα και κοντό ιμάτιο πορπωμένο στους ώμους και ριγμένο προς τα πίσω–,³ δεν αμφισβητείται ότι πρόκειται για πατέρα και θυγατέρα. Ότι και οι δύο είναι νεκροί το δείχνει η αναγραφή των ονομάτων τους. Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο στην παράσταση είναι η αναγνώριση της γραπτής απόδοσης μιας λουτροφόρου-αμφορέα στο πεδίο της στήλης και στην περιοχή ανάμεσα στο επιστύλιο, την κεφαλή, τον αριστερό βραχίονα και τον υψωμένο πήχη του Κηφισοκρίτου (σχ. 1).⁴ Συνεπώς, ανακύπτει το πρόβλημα της ερμηνείας, καθώς η λουτροφόρος-αμφορέας δεν μπορεί να αναφέρεται ούτε στον Κηφισόκριτο, ο οποίος βέβαια δεν πέθανε άγαμος, ούτε στη Στρατυλλίδα, η οποία ναι μεν πέθανε πριν από τον γάμο, αλλά για την κόρη θα στηνόταν μια λουτροφόρος-υδρία.⁵

Πρόσφατα θεωρήθηκε ότι υπάρχουν κάποιες ατέλειες στην κόμμωση της Στρατυλλίδος, που υποδηλώνουν επιδιόρθωση, καθώς και ότι οι πτυχές στη χειρίδα του

Εικ. 1. Επιτύμβια στήλη. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3691 (φωτ.: G. Fittschen-Badura).

Σχ. 1. Ανατύπωση από: Schmaltz – Salta 2003, 88 εικ. 1.

χιτώνα στον αριστερό της βραχίονα μοιάζουν ωσάν μόνο σχεδιασμένες. Παράλληλα, όμως, αναγνωρίστηκε ότι όλα αυτά δεν οδηγούν αποφασιστικά σε μια δευτερεύουσα αλλαγή.⁶ Για τη γραπτή απεικόνιση της λουτροφόρου-αμφορέα διατυπώνεται ως μοναδική εικασία η προσθήκη της σε δεύτερη, μεταγενέστερη, χρήση της στήλης, ίσως μετά το διάταγμα του Δημήτριου Φαληρέως για την απαγόρευση των πολυτελών επιτύμβιων μνημείων· η λουτροφόρος συνδέεται με τον καθιστό άνδρα ως υποδήλωση ότι πέθανε άγαμος και υποστηρίζεται ότι η εγχάρκτη επιγραφή πάνω από τον Κηφισόκριτο απαλείφθηκε με κάλυψη κονιάματος και αντικαταστάθηκε με άλλη γραπτή επιγραφή.⁷ Ίχνη κονιάματος στο επιστύλιο δεν υπάρχουν

και παράδειγμα τέτοιου τύπου απαλοιφής προγενέστερης επιγραφής δεν προσκομίζεται.

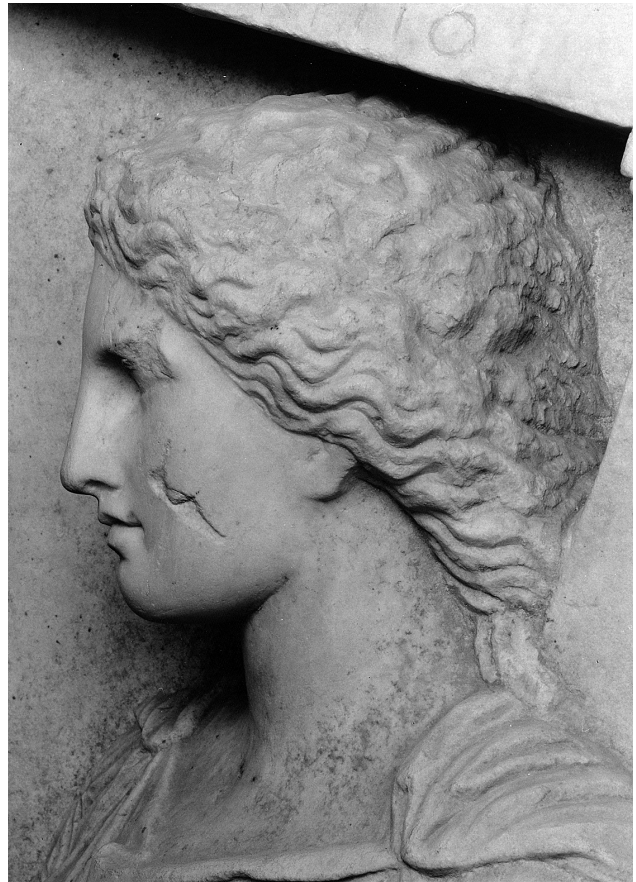
Σε άλλη, πιο πρόσφατη μελέτη εξετάζεται και πάλι η γραπτή απεικόνιση της λουτροφόρου-αμφορέα στη στήλη του Κηφισόκριτου και της Στρατυλλίδος, χωρίς να θίγεται θέμα επανεπεξεργασίας στο ανάγλυφο, αλλά και χωρίς να αποκλείεται εντελώς η μεταγενέστερη προσθήκη της λουτροφόρου.⁸ Πάντως, ως πιθανότερη εκδοχή θεωρείται η απόδοση της λουτροφόρου πάνω σε βάθρο ως ενός επιτύμβιου μνημείου, χωρίς όμως και να ερμηνεύεται αυτή η απεικόνιση στη στήλη.⁹

Κατά τη γνώμη μου ούτε επαναχρησιμοποίηση της στήλης έχει γίνει, ούτε επανεπεξεργασία στο ανάγλυφο,

Εικ. 2. Επιτύμβια στήλη, λεπτομέρεια με την κεφαλή του Κηφισοκρίτου. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3691 (φωτ.: G. Fittschen-Badura).

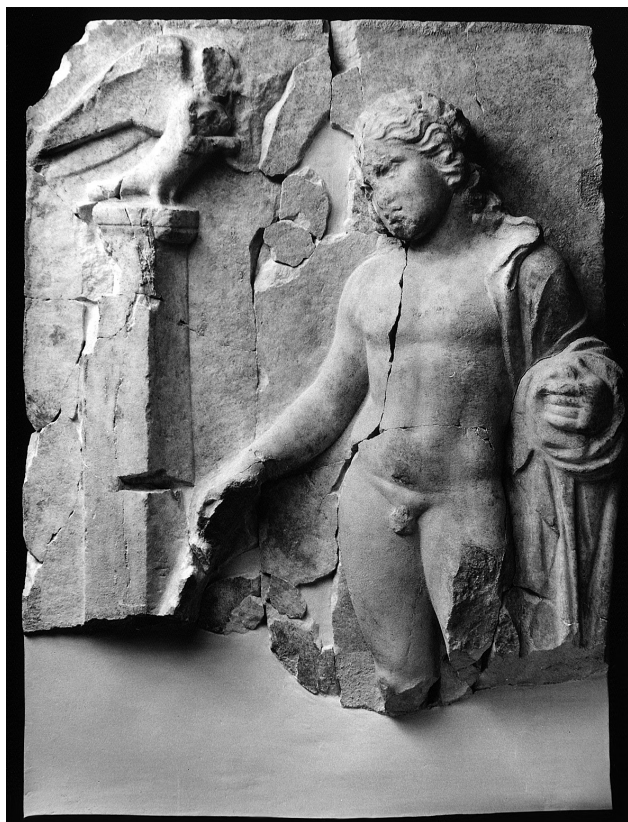
Εικ. 3. Επιτύμβια στήλη, λεπτομέρεια με την κεφαλή της Στρατυλλίδος. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3691 (φωτ.: G. Fittschen-Badura).

καθώς κάποιες μικρές ατέλειες σχετίζονται αποκλειστικά με την ποιότητα της εργασίας. Ο γλύπτης ευθύς εξαρχής απεικόνισε τη Στρατυλλίδα ως κόρη σε ηλικία γάμου, στην οποία ταιριάζει απόλυτα η νεανική κόμμωση με την πλεξούδα.¹⁰ Καθώς η κεφαλή της Στρατυλλίδος βρίσκεται πλησιέστερα στην εσωτερική γωνία που σχηματίζουν το επιστύλιο και η παραστάδα με το επίκρανο, ο γλύπτης δεν τελειοποίησε την εργασία, ιδιαίτερα στην πίσω πλευρά της κεφαλής της κόρης. Συχνά στις πλάκες με πολύ έξεργο ανάγλυφο, οι οποίες προέρχονται από βαθείς επιτύμβιους ναϊσκόους με χωριστά κατασκευασμένα τις παραστάδες και το επιστέγασμα, καθώς και στις ναϊσκόμορφες στήλες ομοίως με έξεργο ανάγλυφο, ο γλύπτης φειδωλεύεται

τον κόπο και τον χρόνο του σε κάποια “κρυφά σημεία” και δεν τελειοποιεί την εργασία του. Και αυτό γιατί έχει κατά νου ότι οι μικρές αυτές ατέλειες δεν θα ήταν ορατές από τον διαβάτη, όταν το μνημείο θα στηνόταν στον ταφικό περίβολο. Εξάλλου, η κατεργασία στο πάνω και πίσω μέρος της κεφαλής της Στρατυλλίδος δεν διαφέρει από εκείνη στην ίδια περιοχή της κεφαλής του Κηφισοκρίτου. Ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται οι πτυχές της χειρίδας στον αριστερό βραχίονα της Στρατυλλίδος, αποσκοπεί στο να φανεί η διαφορά της υφής ανάμεσα στο λεπτό εσωτερικό ένδυμα και στον βαρύ και κρουστό πέπλο.

Στην περίπτωση της μεταγενέστερης επαναχρησιμοποίησης ενεπίγραφου μνημείου των κλασικών χρόνων

Εικ. 4. Επιτύμβια στήλη. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4862 (φωτ.: ΕΑΜ, Γ. Μαραβέλιας).

για κάποιον άλλο νεκρό, ο απλούστερος τρόπος για την απαλοιφή της αρχικής εγχάρacterης επιγραφής είναι αποδεδειγμένα η απόξεσή της. Με την εικαζόμενη δεύτερη χρήση του μνημείου και τη σύνδεση της λουτροφόρου-αμφορέα με τον καθιστό άνδρα, προκειμένου ναδειχθεί ότι πέθανε άγαμος, από εικονογραφική άποψη ανακύπτουν ανυπέρβλητες δυσκολίες για την αποδοχή της μοναδικής συγγενικής σχέσης, αυτής αδελφού και αδελφής, που απομένει για τις δύο μορφές. Γιατί φυσικά και η προχωρημένη ηλικία του άνδρα δεν άλλαξε¹¹ και η κόρη παρέμενε κόρη.

Κατά τη γνώμη μου η γραπτή απεικόνιση της λουτροφόρου-αμφορέα στη στήλη, εκεί όπου υπήρχε αρκετός ελεύθερος χώρος στο πεδίο, είναι σύγχρονη με την ανάγλυφη σύνθεση. Ως προς το σχήμα της η λουτροφόρος μπορεί να παραβληθεί με ανάγλυφες αποδόσεις λουτροφόρων-αμφορέων σε άλλα μνημεία του γ' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.¹² Η λουτροφόρος δεν μπορεί να νοηθεί ως κρεμασμένη, όπως οι λήκυθοι ή τα αλάβαστρα, αλλά

θα ήταν στημένη επάνω σε πεσσό, αποδοσμένο ομοίως με χρώμα. Πολύ χαρακτηριστική είναι η ανάγλυφη απόδοση λουτροφόρου επάνω σε πεσσό ή ψηλή και στενή στήλη στο πεδίο αποσπασματικά σωζόμενης επιτύμβιας στήλης στον Κεραμεικό.¹³ Συνεπώς έχουμε ένα επιτύμβιο μνημείο, απεικονισμένο γραπτά και σε δεύτερο επίπεδο, μπροστά από το οποίο έχουν αποδοθεί ανάγλυφα πατέρα και θυγατέρα, νεκροί και οι δύο.

Η λουτροφόρος δεν αναφέρεται ούτε στον Κηφισόκριτο ούτε στη θυγατέρα του Στρατυλλίδα. Το μνημείο με τη λουτροφόρο-αμφορέα αφορά σε άλλο μέλος της οικογένειας, πιθανότατα σε γιο του Κηφισοκρίτου, ο οποίος πέθανε άγαμος και ο θάνατός του προηγήθηκε του θανάτου του πατέρα και της αδελφής του. Σε έναν οικογενειακό ταφικό περίβολο μπορούσε να ήταν στημένο δίπλα στη στήλη και ένα άλλο μνημείο για τον γιο, όπως π.χ. μια ολόγλυφη λουτροφόρος-αμφορέας.¹⁴ Όπως η χειρονομία της δεξιώσεως δηλώνει τον άρρηκτο ψυχικό δεσμό των απεικονιζόμενων μελών της οικογένειας,¹⁵ έτσι και η παράστασή τους μπροστά στο επιτύμβιο μνημείο ενός άλλου μέλους της ενδέχεται να εκφράζει την ενότητα της οικογένειας, την οποία δεν μπορεί να διασπάσει ο θάνατος.

Στα επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου απεικονίσσεις επιτύμβιων μνημείων μέσα στο πεδίο με τις μορφές απαντούν από τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. έως και το β' μισό του 4ου αι. π.Χ.¹⁶ Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα που ακολουθούν, χωρίς να συμπεριλαμβάνουμε περιπτώσεις με απλή, ακόσμητη στήλη (cippus).

Λουτροφόρος-υδρία που σχετίζεται με την απεικονιζόμενη κόρη, για την οποία στήθηκε το μνημείο, αποδίδεται στις παραστάσεις των στηλών ΜΠ αρ. ευρ. 28,¹⁷ ΕΑΜ αρ. ευρ. Θ 152,¹⁸ ΕΑΜ αρ. ευρ. Θ 173,¹⁹ ΕΑΜ αρ. ευρ. 3891,²⁰ Μουσείου Βραυρώνας αρ. ευρ. ΒΕ 84,²¹ ΕΑΜ αρ. ευρ. 6942,²² ΕΑΜ αρ. ευρ. 1863 (ναϊσκόμορφη στήλη της Αγνοστράτης Θεοδότου),²³ ΕΑΜ αρ. ευρ. 9798,²⁴ καθώς και σε στήλη στην Ερέτρια.²⁵ Δεν αποκλείεται και στο μεγάλο ανάγλυφο από το Χαλάνδρι ΕΑΜ αρ. ευρ. 6833 με την κόρη και τη θερααινίδα,²⁶ η παράσταση να συνεχιζόταν στο αριστερό τμήμα, ως προς τον θεατή, με ανάγλυφη απεικόνιση μιας λουτροφόρου-υδρίας.²⁷ Η απόδοση λουτροφόρου-υδρίας είναι δυνατή ακόμα και σε παράσταση σε λήκυθο.²⁸

Ιδιόμορφη είναι η παράσταση στη στήλη ΕΑΜ αρ. ευρ. 792²⁹ με την καθιστή σε δίφρο γυναίκα με την ηλακότη και το βρέφος στον γυναικωνίτη, όπου απεικονίζονται

Εικ. 5. Επιτύμβια στήλη. Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, αρ. ευρ. 58/63 (φωτ.: Αρχείο ΜΠ, H.-R. Goette).

ακόμα κάλαθος ανάμεσα στα πόδια του καθίσματος, λουτροφόρος-αμφορέας σε δεύτερο επίπεδο και κρεμασμένο κλουβί πουλιού(ς). Στη συγκεκριμένη περίπτωση η λουτροφόρος-αμφορέας πολύ δύσκολα μπορεί να νοηθεί ως επιτύμβιο μνημείο, αλλά είναι και πολύ αμφίβολο ότι η στήλη είναι αττικό έργο, καθώς η ακριβής θέση εύρεσής της δεν είναι γνωστή. Πάντως, το πιθανότερο είναι ότι το μνημείο στήθηκε για ξένη γυναίκα.

Λουτροφόρος-αμφορέας που αφορά στον απεικονιζόμενο νέο ή άνδρα αποδίδεται στις παραστάσεις των στηλών ΕΑΜ αρ. ευρ. 899,³⁰ άγνωστου τόπου φύλαξης,³¹ Μουσείου Κεραμεικού αρ. ευρ. Ι 183 (Ρ 1137),³² ΜΠ αρ. ευρ. 5318 α-β,³³ καθώς και σε στήλη γνωστή μόνον από σχεδιογράφημα.³⁴

Στη λήκυθο ΜΠ αρ. ευρ. 1700,³⁵ με αναγνωρισμένη την επίδραση από το θεματολόγιο των λευκών ληκύθων, η νεκρή αποδίδεται καθιστή σε βαθμιδωτή βάση ταφικού μνημείου. Σε τρεις ακόμα ληκύθους απεικονίζονται επιτύμβιες στήλες διαφόρων τύπων.³⁶ Στη στήλη ΕΑΜ αρ. ευρ. 4862³⁷ αποδίδεται μπροστά στο απεικονιζόμενο αγόρι σειρήνα επάνω σε ψηλό πεσσό ως ταφικό μνημείο (εικ. 4). Στη δεξιά πλευρά της επιτύμβιας τράπεζας με ανάγλυφες απεικονίσεις στις τρεις πλευρές, η οποία είχε

επαναχρησιμοποιηθεί ως τράπεζα προσφορών στο μικρό ιερό στην οικία του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Πρόκλου,³⁸ απεικονίζεται επιτύμβια στήλη έτσι ώστε ο θεατής να βλέπει τη στενή πλευρά της. Ιδιαίτερα στην παράσταση αυτή σε μνημείο, το οποίο σε γενικές γραμμές είναι σύγχρονο με τη στήλη του Κηφισοκρίτου και της Στρατυλλίδος, όλα τα μέλη της οικογένειας που συναντώνται στην επιτύμβια στήλη, εκτός από τη συγγενή που θρηνεί σπαρακτικά εμπρός της, συγκαταλέγονται στους νεκρούς.³⁹

Η απεικόνιση της λουτροφόρου-αμφορέα στη στήλη του Κηφισοκρίτου και της Στρατυλλίδος προσφέρει πολύτιμη βοήθεια για την κατανόηση της παράστασης και στη στήλη ΜΠ αρ. ευρ. 58/63⁴⁰ (εικ. 5), που χρονολογείται λίγο πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., από την οποία δυστυχώς σώζεται μόνο το άνω αριστερό τμήμα. Και πάλι πρόκειται για ναϊσκόμορφη στήλη που φέρει ως επίστεψη γείσο με ακροκεράμους. Από την ανάγλυφη παράσταση σώζεται η ελαφρά γερτή κεφαλή, αρκετά αποκρουσμένη στο πρόσωπο, όρθιου και στραμμένου προς τα δεξιά γενειοφόρου άνδρα, το όνομα του οποίου είναι χαραγμένο στο επιστύλιο (*Ἀπολλόδωρος*). Χωρίς αμφιβολία στο δεξιό τμήμα που λείπει είχε παρασταθεί

Εικ. 6. Επιτύμβια λουτροφόρος-αμφορέας. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 32939 (φωτ.: Μουσείο Μπενάκη).

Εικ. 7. Η παράσταση στη λουτροφόρο-αμφορέα της εικόνας 6 (φωτ.: Μουσείο Μπενάκη).

τουλάχιστον μία ακόμα μορφή. Στο πεδίο μπροστά από την κεφαλή του Απολλοδώρου έχει αποδοθεί σε πολύ πρόστυπο ανάγλυφο, καλυμμένο εν μέρει με ίζημα, μια λουτροφόρος-αμφορέας, από την οποία λείπουν τμήμα της δεξιάς λαβής και του σώματος. Το στόμιο του αγγείου εφάπτεται στο επιστύλιο.

Το πολύ χαμηλό ανάγλυφο της λουτροφόρου δεν αποτελεί επαρκές στοιχείο για να δεχθούμε μεταγενέστερη προσθήκη της.⁴¹ Υπό το φως της πρόσφατης ανακάλυψης σχετικά με τη γραπτή απεικόνιση της λουτροφόρου-αμφορέα στη στήλη του Κηφισοκρίτου και της Στρατυλίδος, ανάλογα μπορεί να ερμηνευθεί και η ανάγλυφη παράσταση της λουτροφόρου-αμφορέα στη στήλη του Απολλοδώρου ως ενός επιτύμβιου μνημείου στημένου σε πεσσό, όπως εξάλλου έχει ήδη προταθεί.⁴² Η ομοιότητα στις δύο περιπτώσεις των επιτύμβιων στηλών είναι αξιοσημείωτη.

Ως προς τη λουτροφόρο-αμφορέα του Μουσείου Μπενάκη (εικ. 6-7), του β' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., μπορούμε να προτείνουμε μια λογική συγγενική σχέση των απεικονιζόμενων μορφών, η οποία δεν έρχεται σε

Εικ. 8. Επιτύμβια στήλη. Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, αρ. ευρ. 3504 (φωτ.: Αρχείο ΜΠ).

αντίθεση με την καθιερωμένη χρήση του αγγείου. Η λουτροφόρος στήθηκε για τον άνδρα, γενειοφόρο αλλά χωρίς σημάδια ιδιαίτερα προχωρημένης ηλικίας, ο οποίος πέθανε άγαμος. Η εικονογραφία της καθιστής στον κλισμό γυναίκας (κυρτωμένη ράχη, συνεσταλμένη στάση, σφιχτά τυλιγμένο ιμάτιο γύρω από τον άνω κορμό και τον αριστε-

ρό βραχίονα με τον πήχη) παραπέμπει σε ηλικιωμένη γυναίκα, η οποία μπορούσε να είναι η μητέρα του άνδρα. Η παιδίσκη πίσω από τον κλισμό, η εικονογραφία της οποίας αποκλείει την περίπτωση της θεραπαινίδας, μπορεί να ερμηνευθεί ως εγγονή της καθιστής γυναίκας από κάποιο άλλο παιδί της, γιο ή θυγατέρα.

Η απεικόνιση παιδίσκης ως εγγονής δίπλα στη γιαγιά σε επιτύμβιο μνημείο είναι απολύτως δυνατή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει η στήλη ΜΠ αρ. ευρ. 3504⁴³ (εικ. 8), των αρχών του 4ου αι. π.Χ. Στο οριζόντιο γείσο του αετώματος είναι χαραγμένα τα ονόματα όλων όσοι απεικονίζονται στο ανάγλυφο και συνεπώς όλοι είναι νεκροί. Ο γέροντας *Λιττίας* συνδέεται με τη χειρονομία της δεξιώσεως με την καθιστή σε κλισμό *Λυσιστράτη* και πλάι της η μικρούλα *Χοιρίνη* αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσά τους. Στη βάση της στήλης είναι χαραγμένο το επίγραμμα: *Ενδαίμων ἔθανον, δεκάδας δέκ' ἐτῶν διαμέψας, ἰ ὠραῖον πένθος παισὶν ἑμοῖσι λιπῶν*. Η εικονογραφία της Λυσιστράτης (κοντά κομμένα βοστρυχωτά μαλλιά, σφιχτά τυλιγμένο ιμάτιο γύρω από τον αριστερό βραχίονα και τον πήχη, πόδια που φέρονται προς τα πίσω κάτω από τον κλισμό) παραπέμπει σε ηλικιωμένη γυναίκα, η οποία εύλογα μπορεί να θεωρηθεί ως η σύζυγος του εκατοχρονίτη Λιττία.⁴⁴ Πιθανότατα, ο θάνατος της Λυσιστράτης είχε προηγηθεί του θανάτου του Λιττία, καθώς στο επίγραμμα ως επιζώντες συγγενείς αναφέρονται μόνο τα παιδιά του γέροντα. Η παιδίσκη Χοιρίνη είναι εγγονή του ηλικιωμένου ζεύγους, καθώς η πολύ μεγάλη διαφορά της ηλικίας αποκλείει την περίπτωση της θυγατέρας.

Μέλπω Ι. Πωλογιώργη

Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
melpologiorgi@yahoo.gr

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΡΜΑ 4: Ουρ. Βίζυηνού, *Αρχαίον των Μνημείων των Αθηνών και της Αττικής*, 4: *Ευρετήρια του βιβλίου του Alexander Conze Die attischen Grabreliefs* (Berlin 1893-1922) (Αθήναι 2007).
Bergemann 1997: J. Bergemann, *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen*

Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten (München 1997).

CAT: Chr.W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones I-VI* (Kilchberg 1993). Suppl. Vol. (Kilchberg 1995).

Καλτσάς 2001: Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*

- σείο. *Ta γλυπτά. Κατάλογος* (Αθήνα 2001).
- Kokula 1984: G. Kokula, *Marmorlütrophoren*, AM, 10. Beiheft (1984).
- Posamentir 2006: R. Posamentir, *Bemalte attische Grabstelen klassischer Zeit* (München 2006).
- Salta 1991: M. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr.* (διδ. διατριβή, Universität Tübingen, Tübingen 1991).
- Σάλτα 2000: Μ. Σάλτα, Addenda – Corrigenda στη δημοσίευση του Christoph W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*. Αντιστοιχίες με τους αριθμούς ευρετηρίων

- του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *Το Μουσείον* 1 (2000) 67-72.
- Schmaltz – Salta 2003: B. Schmaltz – M. Salta, Zur Weiter- und Wiederverwendung attischer Grabreliefs klassischer Zeit, *JdI* 118 (2003) 49-171.
- Scholl 1996: A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, AM, 17. Beiheft (1996).
- ΣΕΜΑ: Β.Ν. Μπαρδάνη – Γ.Κ. Παπαδόπουλος, *Συμπλήρωμα των Επιτύμβιων Μνημείων της Αττικής* (Αθήνα 2006).
- ΕΑΜ: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
- ΜΠ: Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Τις φωτογραφίες των εικ. 1-3 είχε την ευγενή καλοσύνη να μου τις αποστείλει ο καθηγητής J. Bergemann, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

1. Πολύ σημαντική για το θέμα είναι η μόλις εκδοθείσα διειδυτική μελέτη της Κ. Κόκκου-Βυριδή, *Μελανόμορφα γαμήλια αγγεία από τις πυρές θυσιών στο ιερό της Ελευσίνας* (Αθήνα 2010) ιδιαίτερα 160-68.

2. IG II² 6582. Β.Δ. Θεοφανείδης, Νέα Προσκτήματα Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κατά τα έτη 1930, 1931, 1932, *AE* (1939-1941), Παράρτημα - Αρχαιολογικά Χρονικά, 3 αρ. 13 εικ. 3· J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes 430-300* (Universita Karlova, 1969) 39 αρ. 274· Kokula 1984, 98· K. Yfantidis, *Die Polychromie der hellenistischen Plastik* (διδ. διατριβή, Universität Mainz, 1984) 251 αρ. 20 πίν. 3,1-2· Salta 1991, 61 σημ. 532, 114 σημ. 1120· CAT αρ. 2.436· Bergemann 1997, 166 αρ. 333 πίν. 63,3-4, 98,1-4, 121,3· L. Jones Roccas, Back-Mantle and Peplos. The Special Costume of Greek Maidens in 4th Century Funerary and Votive Reliefs, *Hesperia* 69 (2000) 249, 253, 257, 259, 260, 261 αρ. κατ. 9 εικ. 11· Καλτσάς 2001, 199 αρ. κατ. 397· Schmaltz – Salta 2003, 87 κ.ε., 123, 140 κ.ε. αρ. κατ. 53 εικ. 1 πίν. 19a-b· Posamentir 2006, 91 κ.ε. αρ. κατ. 87 εικ. 87,1-3.

3. Για την ενδυμασία και τη σημασία της, βλ. Jones Roccas (σημ. 2) 235-65.

4. Ο Yfantidis (σημ. 2) 251 αρ. 20, χαρακτήρισε το αγγείο ως λήκυθο. Αναγνωρίστηκε ότι πρόκειται για λουτροφόρο-αμφορέα από τον R. Posamentir 2006 με κατάλληλες φωτογραφικές λήψεις και συζητήθηκε από τους Schmaltz – Salta 2003, 87 κ.ε., 123, 141 αρ. κατ. 53 εικ. 1 και τον Posamentir 2006, 91 κ.ε. αρ. κατ. 87 εικ. 87,1-3, χωρίς ταύτιση των απόψεων τους ως προς την ερμηνεία. Ιδιαίτερα ο Posamentir 2006, 85-92, ασχολείται με το θέμα της λουτροφόρου ως επιτύμβιου μνημείου στο πλαίσιο της σχετικής συζήτησης των τελευταί-

ων ετών και εξετάζει κάποιες περιπτώσεις που παρουσιάζουν δυσκολίες στην ερμηνεία των παραστάσεων.

5. Για την αναφορά στους άνδρες της λουτροφόρου-αμφορέα και στις γυναίκες της λουτροφόρου-υδρίας, βλ. Kokula 1984, 90 κ.ε., 106 κ.ε., 143 κ.ε.

6. Schmaltz – Salta 2003, 88 αρ. κατ. 53 πίν. 19a-b.

7. Schmaltz – Salta 2003, 87, 123, 141 αρ. κατ. 53 εικ. 1.

8. Posamentir 2006, 91.

9. Posamentir 2006, 92.

10. Για την κόμμωση με την πλεξούδα ή την αλογοουρά, ταιριαστή σε νεαρές γυναίκες μορφές και σε κορίτσια, βλ. Bergemann 1997, 99 πίν. 62-63.

11. Για την κόμμωση με αναστολή και μια στεφάνη μαλλιών γύρω από το μέτωπο και τους κροτάφους και την ιδεαλιστική απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του ηλικιωμένου άνδρα βλ. Bergemann 1997, 102 σημ. 76, 103 με σημ. 79, 81.

12. Πρβλ. π.χ. CAT αρ. 1.435, 2.382c, 2.417b.

13. Μουσείο Κεραμικού αρ. ευρ. P 1033, Kokula 1984, 36 σημ. 111-12, 54 σημ. 55 πίν. 40,3· Posamentir 2006, 92 με σημ. 1119-20. Βλ. και τη λήκυθο επάνω σε ψηλό πεσσο σε επιτύμβια στήλη της ύστερης ελληνοιστικής εποχής από τον ανατολικοϊωνικό χώρο στο: J. Burnett Grossman, *Greek Funerary Sculpture. Catalogue of the Collections at the Getty Villa* (Los Angeles 2001) 130 και σημ. 7 αρ. κατ. 47.

14. Όπως π.χ. στον ταφικό περιβόλο της οικογένειας από τον δήμο του Ποταμού στον Κεραμεικό, Bergemann 1997, 187 αρ. ταφ. περιβόλου A21 πίν. 2,4, με βιβλιογραφία.

15. Για τη χειρονομία της δεξιάς, βλ. G. Davies, The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art,

AJA 89 (1985) 627-40· E.G. Pemberton, The Dexiosis on Attic Gravestones, *MedA* 2 (1989) 45-50· Chr. Breuer, *Reliefs und Epigramme griechischer Privatgrabmäler. Zeugnisse bürgerlichen Selbstverständnisses vom 4. bis 2. Jahrhundert v. Chr.* (Wien 1995) 15-39· Scholl 1996, 164-67· M. Meyer, Gesten der Zusammengehörigkeit und Zuwendung. Zum Sinngehalt attischer Grabreliefs in klassischer Zeit, *Thetis* 5-6 (1999) 120 κ.ε.

16. Για απεικονίσεις επιτύμβιων μνημείων στο πεδίο με τις μορφές σε στήλες, ληκύθους, λουτροφόρους, βλ. και R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (ιδι. διατριβή, Universität Münster, 1977) 133 με σημ. 1.

17. CAT αρ. 1.188· Bergemann 1997, 159 αρ. 48 πίν. 60,2· Schmalz – Salta 2003, 144 σημ. 235· Posamentir 2006, 92 σημ. 1121. Τη λουτροφόρο στην αποσπασματικά σωζόμενη αυτή στήλη από τον Πειραιά, γύρω στο 410 π.Χ., μου είχε υποδείξει πριν από αρκετά χρόνια ο καθηγητής Γ. Δεσπίνης.

18. Άλλοτε στη Συλλογή Θησείου. Ν. Κυπαρίσσης, Εξ Αθηνών και Αττικής, *ΑΔ* 11 (1927-28) Παράρτημα, 44 αρ. 152· Posamentir 2006, 92 σημ. 1121.

19. Άλλοτε στη Συλλογή Θησείου. Κυπαρίσσης (σημ. 18) 47 αρ. 173· Kokula 1984, 192 αρ. κατ. Η 32· CAT αρ. 2.390· Σάλτα 2000, 70.

20. Kokula 1984, 191 αρ. κατ. Η 27· CAT αρ. 1.182· Bergemann 1997, 159 αρ. 37· Καλτσάς 2001, 154 αρ. κατ. 301.

21. CAT αρ. 1.267· Bergemann 1997, 175 αρ. 644· Γ. Ι. Δεσπίνης, Σημειώσεις για έξι κλασικά επιτύμβια, στο: Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Επιτύμβιον Gerhard Neumann* [= *Μουσείο Μπενάκη*, 2ο Παράρτημα (2003)] 158 κ.ε. αρ. 4 εικ. 4-5.

22. Kokula 1984, 192 αρ. κατ. Η 33 πίν. 34,2· CAT αρ. 1.357· Scholl 1996, αρ. κατ. 248· Bergemann 1997, 67 σημ. 345· Σάλτα 2000, 69.

23. IG II² 10569, Kokula 1984, 190 αρ. κατ. Η 25· CAT αρ. 1.431/2.431· Bergemann 1997, 174 αρ. πίν. 117,3· Καλτσάς 2001, 206 αρ. κατ. 417· Schmalz – Salta 2003, 79 αρ. κατ. 32.

24. Kokula 1984, 190 αρ. κατ. Η 26· CAT αρ. 1.414· Bergemann 1997, 67 σημ. 345· Σάλτα 2000, 69.

25. Μουσείο Ερέτριας, αρ. ευρ. 629. Kokula 1984, 191 αρ. κατ. Η 29 πίν. 34,1· CAT αρ. 1.769· Bergemann 1997, 67 με σημ. 345.

26. CAT αρ. 2.470· Bergemann 1997, 167 αρ. 380· Γ.Ι. Δεσπίνης, Αττικοί επιτύμβιοι ναϊσκοί του 4ου αι. π.Χ.: μια πρώτη προσέγγιση, στο: Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Αρχαία ελληνική γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη* [= *Μουσείο Μπενάκη*, 1ο Παράρτημα (2002)] 221 εικ. 23.

27. Το ανάγλυφο διασώζει τον δεξιό κρόταφο, δουλεμένο με το ντισιλίδικο, όχι όμως και τον αριστερό, καθώς στην πλευρά αυτή διαπιστώνεται θραύση σε όλο το σωζόμενο ύψος του αναγλύφου. Το στοιχείο αυτό δημιουργεί την εντύπωση μιας πλάκας αρχικά πλατύτερης από τη σωζόμενη, μολοντί δεν φαίνεται να λείπει κάποια μορφή από την ανάγλυφη σύνθεση (πρβλ. και Conze αρ. 881 πίν. 168). Ανάλογη διαπίστωση έχει κάνει και ο Ι.Χ. Δραγάσης, Τάφος θολωτός και άλλαι

αρχαιότητες εν Χαλανδρίω, *ΑΕ* (1925-1926), Αρχαιολογικά Χρονικά, 182 εικ. 8, όπως διαφαίνεται από τη φράση του «το μέγα γνωστότατον επιτύμβιον ανάγλυφον, το οποίον θα απετέλει μέρος μεγαλειτέρου μνημείου, το δεξιόν».

28. Βόννη, Akademisches Kunstmuseum, αρ. ευρ. Β 285. Kokula 1984, 191 κ.ε. αρ. κατ. Η 31· CAT αρ. 2.311b· Bergemann 1997, 67 σημ. 342 πίν. 117,4 (ο υπότιτλος του πίν. 117,3 αφορά στον πίν. 117,4 και αντίστροφα).

29. CAT αρ. 1.691 με σημ. 1· Bergemann 1997, 66 σημ. 339, 158 αρ. 17· K. Stears, Spinning Women: Iconography and Status in Athenian Funerary Sculpture, στο: G. Hoffmann (επιμ.), *Les pierres de l'offrande. Autour de l'œuvre de Christoph W. Clairmont* (Kilchberg, Zürich 2001) 109 σημ. 11· *APMA* 4, αρ. 659.

30. Kokula 1984, 160 αρ. κατ. L 36 πίν. 8,1· CAT αρ. 2.889· Scholl 1996, αρ. κατ. 100 πίν. 11,3· Bergemann 1997, 76 σημ. 68· M. Xagorari-Gleissner, Das kleine Mädchen und der alte Mann. Die Erbtöchter auf attischen Grabreliefs, *AntK* 50 (2007) 52 πίν. 5,1.

31. IG II² 10017, Kokula 1984, 162 αρ. κατ. L 43· CAT αρ. 1.456· Scholl 1996, αρ. κατ. 330· Bergemann 1997, ιδιαίτερα 66 σημ. 333· 148 σημ. 198.

32. *ΣΕΜΑ* 2006, αρ. 1419· Kokula 1984, 163 αρ. κατ. L 45 πίν. 9,1-2· CAT αρ. 3.455· Scholl 1996, αρ. κατ. 61 πίν. 36,1· Bergemann 1997, 66 σημ. 333· 148 σημ. 199 πίν. 116,1.

33. Προέρχεται από επιτύμβιο ναϊσκο με χωριστά κατασκευασμένα παραστάδες και επιστέγασμα. Μ. Πωλογιώργη, Η στήλη του Ευβούλου, στο: Δαμάσκος (σημ. 26) 200 εικ. 10 (το κάτω τμήμα)· J. Daehner, Grenzen der Nacktheit. Studien zum nackten männlichen Körper in der griechischen Plastik des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., *JdI* 120 (2005) 193, 212 σημ. 206 εικ. 23.

34. CAT αρ. 2.361· Scholl 1996, VIII εικ.· Bergemann 1997, 67 σημ. 345· *APMA* 4, αρ. 1492.

35. Ν.Σ. Ζαφειρόπουλος, Μαρμαρίνη λήκυθος μετ' επιτυμβίου παραστάσεως, *ΑΕ* 1953-1954, Β, 237-246· CAT αρ. 3.239· Bergemann 1997, 67 σημ. 346 πίν. 118,4· A. Scholl, Hades und Elysion – Bilder des Jenseits in der Grabkunst des klassischen Athen, *JdI* 122 (2007) 69 κ.ε. εικ. 14, 15.

36. 1) Ιδιωτική Συλλογή. CAT αρ. 2.313· Bergemann 1997, 67 σημ. 348 πίν. 118,5. 2) *ΣΕΜΑ* 2006, αρ. 2042. Μουσείο Κεραμεικού αρ. ευρ. MG 51. CAT αρ. 4.710· Bergemann 1997, 67 σημ. 348 πίν. 118,1-3. Με συνάθροιση νεκρού και ζωντανών μελών της οικογένειας μπροστά στην επιτύμβια στήλη. 3) ΕΑΜ αρ. ευρ. 3585. CAT αρ. 2.052. Με γραπτές παραστάσεις.

37. Άλλοτε ΕΑΜ αρ. ευρ. BK 2065. Β. Καλλιπολίτης, Αττική, *ΑΔ* 19 (1964) Β1, Χρονικά, 71 πίν. 69b· CAT αρ. 1.355· U. Vedder, *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs. v. Chr.* (Frankfurt 1985) 22, 249 αρ. κατ. F 57b εικ. 44· E. Hofstetter, *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland* (Würzburg 1990) 170 αρ. κατ. A 288· Salta 1991, 73 σημ. 651, με βιβλιογραφία· Bergemann 1997, 178 αρ. 777· Σάλτα 2000, 69· Μ.Ι. Πωλογιώργη, Επιτύμβια

μνημεία από την αρχαία οδό προς τη Μεσογαία στον δήμο της Φλύας, *Το Μουσείον* 7 (υπό έκδοση). Κατά τη γνώμη μου, το αγόρι κρατεί στο αριστερό χέρι ένα πουλάκι και το αναγλυφικό έξαρμα σε επαφή με το δεξιό άκρο χέρι του κάτω αριστερά είναι το υψωμένο χέρι ενός ανακαθισμένου νηπίου.

38. Άλλοτε στο Φετιχιέ Τζαμί, στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς, αρ. ευρ. 1955 NAM 90, σήμερα στο Νέο Μουσείο Ακροπόλεως. B. Schmalz, Zu einer attischen Grabmalbasis des 4. Jhs. v. Chr., *AM* 93 (1978) 83-97· *CAT* αρ. 10· M. Polojiorghi, Neue Untersuchungen zu einem Grabmal des 4. Jahrhunderts v. Chr., *AM* 117 (2002) 91-114.

39. Polojiorghi (σημ. 38) 109-12 πίν. 13,1.

40. IG II² 10714, Conze αρ. 1278 με σχέδιο· Kokula 1984, 163 αρ. κατ. L 46· Salta 1991, 73 σημ. 651, 113 σημ. 1109 c· *CAT* αρ. 2.351a [η απεικόνιση της λεπτομέρειας στο S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and*

Classical Periods (London 1966) πίν. 7b είναι από άλλη στήλη]· Posamentir 2006, 92· *APMA* 4, αρ. 2123.

41. Αντίθετα ο B. Schmalz, *Gnomon* 58 (1986) 346.

42. Kokula 1984, 36, 54 με σημ. 55 αρ. κατ. L 46· Posamentir 2006, 92.

43. Άλλοτε EAM αρ. ευρ. BK 2371, *ΣΕΜΑ* 2006, αρ. 2105· Η. Τσιριβάκος, Επιτύμβια στήλη εκ Πειραιώς, *ΑΔ* 24 (1969) Μελ. 23-27 πίν. 26· Salta 1991, 34 σημ. 269, 112 σημ. 1104· *CAT* αρ. 2.747· Bergemann 1997, 100 σημ. 33· 109 σημ. 147· 115 σημ. 233· 162 αρ. 159.

44. S. Pfisterer-Haas, Ältere Frauen auf attischen Grabdenkmälern, *AM* 105 (1990) 183, όπου και για την αναγνώριση της Λυσιστράτης ως συζύγου του Λιττία. Αντίθετη άποψη στο *CAT* αρ. 2.747.

MELPO I. POLOGIORGI

Some Interpretations

This article was inspired by the discussion, with its various arguments and counter-arguments, which has arisen in recent years about the doubted significance of the marble vessel, traditionally called a loutrophoros, on the tomb of an unmarried person.

This article re-examines the intact grave stele in the National Archaeological Museum, inv. no. 3691 (figs 1-3, drawing 1), and the fragmentary funerary stele in the Piraeus Archaeological Museum, inv. no. 58/63 (fig. 5), which have been the subject of scholarly interest, as each has a loutrophoros-amphora depicted on its ground (painted on the former and in relief on the latter). The new interpretation proposed for both funerary steles is that: a) they have not been reused and the loutrophoroi-amphorae have not

been added subsequently, but are in both cases contemporary with the carved imagery; b) the loutrophoros-amphora depicted on the side with the imagery has a specifically funerary commemorative purpose and relates to some other member of the family, probably an unmarried son, who had predeceased the figures depicted there.

As regards the image on the Benaki Museum loutrophoros-amphora sculpted in the round, inv. no. 32939 (figs 6-7), it is proposed that the monument was set up for this man, who has a beard but shows no particular signs of advancing age, and who died unwed. The elderly, seated woman is interpreted as the man's mother and the child behind her chair as her grandchild by another of her children, whether a son or daughter.